

Hierarchizace větné propozice

Jazyk umožňuje popsat identickou událost z hlediska některého z jejich účastníků, tj. Hierarchizovaně:

- a) *Představitelé města a potomci původních majitelů v loňském roce po dlouhé rekonstrukci slavnostně otevřeli vilu Tugendhat.*
 - b) *Vila Tugendhat byla po dlouhé rekonstrukci v loňském roce slavnostně otevřena představiteli města a potomky původních majitelů.*
 - c) *Vila Tugendhat se po dlouhé rekonstrukci v loňském roce slavnostně otevřela.*
- Odrazem toho je **rozmístění aktantů sémantické struktury věty v různých větněčlenských (syntaktických) pozicích** – jednotlivé pozice mají různou závažnost. V (a) je situace ztvárněna z hlediska agentu. V (b) a (c) je táž situace ztvárněna z hlediska patientu, agens je odsunut do pozadí (b) nebo zcela upozaděn (c).
 - Vztahy mezi aktanty sémantické struktury věty a jim odpovídajícími větněčlenskými pozicemi syntaktické struktury věty se nazývají vztahy **diateze**. Rozlišujeme **diateze subjektové** a **diateze objektové**.

1. Diateze subjektové

- Možnost umístit **různé aktanty v subjektové pozici**, např. agens: *Ředitel slíbil Petrovi odměnu.*, patiens: *Odměna byla ředitelem slíbena Petrovi.*, recipient: *Petr má od ředitele slíbenou odměnu.*
- **Věty s primární diatezí** – věty, jež mají v pozici subjektu umístěn aktant se sémantickou rolí agens či kauzátor a predikát má formu rodu činného.
Zedníci postavili školku za dva roky.
Požár zničil prodejnu potravin.
- **Věty se sekundární diatezí** – věty, v nichž je aktant se sémantickou rolí agens či kauzátor odsunut z pozice subjektu. Věty se sekundárními diatezemi nazýváme **deagentní/dekauzativní** a proces jejich derivace ze struktur s diatezí primární, tj. odsouvání agentu/kauzátoru z pozice subjektu, nazýváme **deagentizační/dekauzativizační transformace**.
Školka byla postavena zedníky za dva roky.
Prodejna potravin byla zničena požárem.
- Podle toho, jaký aktant se může do pozice podmětu přemístit, rozlišujeme základní typy deagentizace/dekauzativizace:
agens/kauzátor – patiens a **agens/kauzátor – recipient**.

1.1 Typy diateze

A. subjektová pozice obsazena agentem

- **deagentizace agens – patiens**

Pavel umývá podlahu.

Podlaha je umývána Pavlem.

Šéf mi slíbil, že dostanu vyšší plat.

*Bylo mi slíbeno, že **dostanu vyšší plat.***

V případě deagentizace agens – patiens je agens odsunut z pozice subjektu a na jeho místo se u predikátorů tranzitivních dostává aktant s rolí patientu nebo situační aktant s rolí informace. U predikátorů intransitivních derivované struktury pozici subjektu neobsahují.

- **deagentizace agens – recipient**

Pavel slíbil Petrovi návštěvu ZOO.

Petr má od Pavla slíbenou návštěvu ZOO.

V případě deagentizace agens – recipient je agens nebo procesor odsunut z pozice subjektu a na jeho místo se dostává aktant s rolí recipient. Pokud lze v derivovaných větách vyjádřit agens, zaujímá slabou valenční pozici s formou *od* + gen.

B. subjektová pozice obsazena kauzátorem

- **dekauzativizace kauzátor – patiens**

Bahno zaneslo koryto řeky.

Koryto řeky bylo zaneseno bahnem.

V případě dekauzativizace kauzátor – patiens je kauzátor odsunut z pozice subjektu a na jeho místo se u predikátorů tranzitivních dostává aktant s rolí patientu. Pokud lze v derivovaných větách vyjádřit kauzátor, zaujímá slabou valenční pozici s formou instr. nebo s formou *od* + gen.

- **dekauzativizace kauzátor – recipient**

Lítost sevřela Petrovi hrdlo.

Petr má hrdlo sevřeno lítostí.

1.2 Prostředky subjektivních diatezí

1. opisné pasivum (OP)

- pouze u předmětových sloves
- tranzitivní slovesa mají v pasivu obsazenu subjektivní pozici
- ostatní předmětová slovesa jsou v pasivu bezpodmětná
- agens – patiens, kauzátor – patiens

2. reflexivní forma slovesná (RFS)

- nelze vyjádřit personální agens
- užívá se i u predikátorů majících v pozici subjektu sémantickou roli procesor
- agens – patiens

3. rezultativní konstrukce

- mít / dostat + participium trpné: *Petr má přikázáno vrátit se včas. Petr dostal přikázáno vrátit se včas.*
- agens – recipient, kauzátor – recipient

4. transpozice slovesných forem

- transpozice 3. os. pl.: *V Itálii už zase stávkují.*
- transpozice 2. os. sg.: *S poctivostí nejdál dojdeš.*
- transpozice 1. os. sg.: *Když něco slíbím, tak to taky splním.*
- transpozice 1. os. pl.: *Před ale píšeme čárku.*

1.3 Funkce subjektivních diatezí

- Diateze patientní a recipientní slouží zejm. k možnosti vyjádřit tutéž situaci z hlediska různých aktantů. Motivů je však celá řada a často působí vzájemně. Záměrem mluvčího může být:
 1. **agens/kauzátor odsunout** a příp. jej **eliminovat** ze sémantické struktury, tedy ztvárnit výsledný stav bez ohledu na agens/kauzátor;
 2. **agens/kauzátor odsunout do pozadí a tím přeskupit komunikační relevanci** aktantů;
 3. **agens odsunout do pozadí a současně jej anonymizovat** (*Moje motorka se opravovala asi týden.*);
 4. **agens odsunout do pozadí a současně jej generalizovat** (*Králík se peče asi dvě hodiny.*);
 5. **agens pouze anonymizovat** (*Motorku mi opravovali asi týden.*);
 6. **agens pouze generalizovat** (*V televizi hlásili, že...*);
 7. **zdůraznit jinou sémantickou roli agentu** (např. proživatelskou: *Matematika se Petrovi studovala snadno.*).

Upozadování agentu

- Založeno na predikátorech, které implikují min. dva agentní aktanty, které se účastní na ději. Vyjadřují se buď jménem v pl. nebo jmény v koordinační skupině. V derivované struktuře se jeden z aktantů přesouvá do méně závažné syntaktické pozice, a tím je upozadován:

Petr a Pavel se bijí. → *Petr se bije s Pavlem.*
 → *Pavel se bije s Petrem.*

2. Diateze objektové

- Jejich podstatou je **možnost umístit různé sémantické složky** téže situace **v pozici předmětu s formou akuz.**, a tím je zvýraznit.

Petr napustil vanu vodou. → *Petr napustil vodu do vany.*